

Reformation på dansk og norsk

- | ELBJØRG HAUG (RED.): *Fra avlatshandel til folkekirke. Reformasjonen gennem 500 år*, Spartacus Forlag, Oslo 2017, 364 s., 449 NOK.
- | BO KRISTIAN HOLM: *Reformationen*, serien Tænkepauser, nr. 49. Aarhus Universitetsforlag, Aarhus 2017, 60 s., 49,95 kr.
- | HENNING LAUGERUD: *Reformasjon uten folk. Det katolske Norge i før- og etterreformatorisk tid*, St. Olav Forlag, Oslo 2018, 365 s., 389 NOK.
- | MARTIN SCHWARZ LAUSTEN: *Luther og Danmark i 500 år*, Gads Forlag, København 2017, 320 s., 349,95 kr.
- | BENTE LAVOLD OG JOHN ØDEMARK (RED.): *Reformasjonstidens religiøse bokkultur cirka 1400-1700. Tekst, visualitet og materialitet*, Nasjonalbiblioteket, Oslo 2017, 290 s.
- | THORKILD C. LYBY: *Kirkesprængningen og Danmark. Reformationshistoriske overvejelser*, Aarhus Universitetsforlag, Aarhus 2017, 226 s., 249,95 kr.
- | ERLAND PORSMOSE: *Konge af Luthers nåde. Reformationen og kampen om kongemagten*, serien Danmarks Riges Hjerte. Østfyns Museer, Nyborg uden år [2017]. 249 s., 249 kr.
- | TORBEN SVENDRUP: *Når ræven vogter gæs. Reformationen i de danske kalkmalerier*, Kristeligt Dagblads Forlag, København 2017, 352 s., 299,95 kr.

Reformationsåret 2017 (500-året for Martin Luthers 95 teser om aflad den 31. oktober 1517) førte en lang række historiske udgivelser med sig i både ind- og udland. I det følgende debatteres et udpluk af udgivelserne i Danmark og Norge med henblik på de linjer, de tegner i forskningen, hvordan de vurderer reformationens historie og betydning, samt hvordan dansk-norske perspektiver spiller ind. Udgivelserne kan groft sagt deles op i tre grupper: de udtalt positive vurderinger, de udtalt negative vurderinger og de mere åbent diskuterende fremstillinger af reformationen og dens eftervirkninger. Med deres indbyrdes forskellige forståelser af reformationsbegrebet ligger de i forlængelse af de kirkehistoriske, økonomisk-politiske eller kulturhistoriske

opfattelser af reformationen, som kendetegner klassisk og moderne reformationsforskning.¹

Der er gode grunde til at sammenligne danske og norske udgivelser. Det var inden for rammen af det samme oldenborgske monarki, at reformationen blev gennemført i de to lande. Og forinden havde kirkekritikken, både den politisk-økonomiske og den teologiske, gjort sit indtog i begge lande, men ikke i samme tempo og på forskellige præmisser. De danske konger og deres politiske og teologiske rådgivere har tænkt reformationspolitik i relation til en statsdannelse, der omfattede både Danmark og Norge. Alligevel skrives de to landes reformationshistorie traditionelt hver for sig. I danske udgivelser om reformationen er det slående, i hvor høj grad Norge (og hele det nordatlantiske område) traditionelt er fraværende. Hertugdømmerne fylder meget mere, fordi de bliver set som en inspirationskilde for reformationen i Danmark. Norge bliver derimod oftest stedmoderligt behandlet som et efterslæb af mindre betydning. Det var ikke dér, inspirationen kom fra, og den udtalte mangel på opbakning til reformationen i Norge harmonerer ikke godt med den udbredte fortælling i Danmark om reformationen som en folkesag.

I Norge fylder Danmark meget mere i reformationshistorien af den simple årsag, at reformationen ses som et dansk(-tysk) fænomen, der blev påtvunget Norge. Norsk reformationshistorie handler derfor også om Danmark, men uden at dansk og norsk reformation anskues integreret. Tværtimod vurderes reformationen i de to lande som væsensforskellig, med Danmark ofte fremstillet som en gennemført luthersk konfessionel stat allerede i 1537, mens Norge på samme tid endnu var et katolsk land og folk. Danmark er derfor mere et modbillede end en pendant i norsk reformationshistorie.

Disse to overordnede tilgange er også åbenlyse i de foreliggende bøger. At Norge er fraværende i de danske bøger, skal de dog ikke klandres for, når deres ærinde er at beskrive reformationen specifikt i Danmark. Alligevel kunne man godt forestille sig, at et norsk perspektiv ville berige dansk reformationsforskning. Der er formentlig flere paralleller mellem de to lande end almindeligt antaget, når det kommer til befolkningens møde med kirkens og statens krav efter reformationen. Tilsvarende kunne et blik på Danmark som en parallel snarere end en besættelsesmagt give nye impulser til forskningen i Norge.

Inden for dansk reformationshistorie har kirkehistorikeren Martin Schwarz Lausten placeret sig solidt som fagets nestor. Til den lan-

¹ Se videre herom i Morten Fink-Jensen: „Reformationsbegrebet i dansk kirkehistorie og historieforskning“, i Kajsa Brillman, Morten Fink-Jensen & Hanne Sanders (red.): *Reformation i två riken. Reformationens historia och historiografi i Sverige och Danmark*, Makadam Förlag, Göteborg 2019, s. 81-127.

ge række af hans udgivelser er senest tilføjet *Luther og Danmark i 500 år*.² Den handler om Luther og ikke reformationen i bredere forstand, men hos Lausten er de to ting stort set det samme. Reformationstanterne begynder med Luther, Christian 3. gennemførte en luthersk reformation, og lige siden har kirken i Danmark været luthersk. Det gælder i det hele taget for meget af den opmærksomhed, reformationsåret kastede af sig i 2017, at fokus i højere grad var rettet mod personen Luther som lysbringer end reformationen som modsætningsfyldt og flertydig epoke.

Bogens fokus på Luther betyder, at det „Danmark“, der optræder i bogens titel, først og fremmest er kirken og teologerne. Luther forbindes kun til bredere, folkelige sammenhænge under omtalen af de tidlige reformationsår og 1800-tallets vækkelser. Det siger måske noget om, at folket ikke rigtigt har noget forhold til Luther. Mange af bogens analyser tager udgangspunkt i tidligere reformationsjubilæer eller Lutherfejring, og den kan derfor læses som ækvivalent til Carsten Bach-Nielsens bog om samme emne.³ Hovedvægten i Laustens fremstilling ligger på selve reformationstiden og tiden efter 1800, mens 1600-tallet og 1700-tallet er kortere behandlet. Det afspejler dels forfatterens forskningsinteresser, dels at det er i tiden efter 1800, at den i dag dominerende forståelse af reformationen og Luther bliver til.

Andre reformationsforskere bliver af Lausten kritiseret for at lægge deres egne opfattelser eller trosforestillinger ned over historien (s. 25), mens man må forstå, at han selv forholder sig mere nuanceret til fortiden. Men han er nu ikke selv karrig med at indrette fortiden ud fra moderne konfessionelle opfattelser. Han kalder reformationsbevægelsen for en „illegal luthersk bevægelse“ i det katolske Danmark (s. 11), og man ser dem for sig som frihedskæmpere, der beredte vejen for befrielsen med Christian 3.s reformation i 1536. For Lausten er der ingen tvivl om, at de lutherske frihedskæmpere havde retten og sandheden på deres side. De forstod, at den katolske kirkes praksis ikke svarede til kristendommens grundlag, og at pavestolen stod for en økonomisk udsugning af landets borgere. Ingen forbehold her. Af den grund var reformationen ubestridt en folkesag, hvilket efterlader et ubesvaret spørgsmål (ikke kun hos Lausten, men i meget dansk kirkehistorie). Hvis reformationen var så populær, hvorfor skulle kirken så generation efter generation bruge enorme kræfter på at oplæ-

² Laustens bog har allerede været genstand for anmeldelse af Carsten Bach-Nielsen i *Historisk Tidsskrift*, 117:1 (2017), s. 275-277. Min omtale af den angår udvalgte dele i relation til debatanmeldelsens tema.

³ Carsten Bach-Nielsen: *Fra jubelfest til kulturår. Danske reformationsfejringers gennem 400 år*, Aarhus 2015.

re og formane befolkningen til at blive luthersk? Lausten lægger ikke skjul på de udfordringer, kirken havde med at forkynde Luthers lære. Men disse udfordringer gør det svært at fastholde ideen om den teologiske reformation som en folkesag. At Peder Palladius i sin visitatsbog udtrykte sig ligefremt, og at andre reformatorer som f.eks. Peder Laurentsen i Malmø også havde et djærvt sprog, har medført, at historikere uden videre har opfattet dem som folkelige og populære.

Et punkt, som befolkningen angiveligt var glad for, var reformationens forandringer af gudstjenesten. Den var „utvivlsomt det sted, hvor menigmand oplevede den største ændring i forhold til den katolske tid“ (s. 61). Det forekommer at være et meget luthersk synspunkt. Blot fordi gudstjenesten blev omdrejningspunktet for religionsudøvelsen for de lutherske, kan man ikke uden videre reducere andre dele af katolsk religion til noget af mindre betydning. Katolikkerne mente vist ikke selv, at disse dele var af mindre betydning. På samme vis vurderer Lausten den lutherske salmesang under gudstjenesten som et bevis for, at menigheden nu deltog „på en helt anden personlig måde, end tilfældet var ved de katolske messer“ (s. 61). Også dette, at opfatte den katolske messe som en upersonlig seance, fremstår som et luthersk synspunkt.

Hos Lausten er der tendens til, at reformationstidens mennesker må være enten lutheranere eller katolikker, og de konfessionelle tilhørsforhold ses som styrende for de personer, han skriver om. Christian 2. gik i 1523 over til „lutherdommen“, der ses som et fuldt færdigt trosprogram, selv om der hverken fandtes en luthersk konfession eller kirke. Christian 3. blev som en from troens mand drevet af evangeliet til at ville det bedste for riget. At evangeliet i så fald også drev ham til at føre skånselsløs krig mod danske (og norske) bønder og borgere under Grevens Fejde, hører vi ikke meget om. I hans ageren som hertug i Sønderjylland ser Lausten også stålsathed begrundet i luthersk tro. At luthersk kristendom kunne være et nyttigt redskab for fyrstemanden til at opnå politiske mål, vil Lausten ikke spekulere synderligt over. I hvert fald ikke før 1536. For selv om reformationen i Laustens øjne afgjort var et historisk fremskridt, er han samtidig kritisk over for dens institutionaliserede efterliv. Den sande reformation, lutherdommens kerne, er at finde i Luthers skrifter indtil ca. 1525, men i forhold til den praktiske implementering af disse tanker har det lige siden været op ad bakke, fordi politiske magthavere har omklamret kirken. Og inden for kirken har dens ledere fulgt de politiske hensyn.

Kirkens folk har naturligvis fremstillet sig selv som sande lutheranere, men vejet på Laustens historiske vægt bliver de alle fundet for lette i forhold til den ægte Luther. Christian 3. befriede godt nok danskerne fra katolicismen, men han lagde tungt kongemagtens klamme

hånd på kirken. Og selv Peder Palladius gik et skridt videre end Luther, idet han forlangte bodskristendom af befolkningen. Det blev kun værre gennem 1600-tallets ortodoksi og den ældre enevældes politiske selvforståelse med kongens suveræne magt over kirken, som Lausten utvetydigt kalder uluthersk. Pietisterne i 1700-tallet kommer også til kort, især gennem deres insisteren på en følelsesbaseret „engangsomvendelse“. Oplysningstidens lutherdom i 1700-tallets slutning var heller ikke luthersk i sit forsøg på at forene fornuften med kristendommen. 1800-tallets vækkelser på landet, såsom De Stærke Jyder, slog stærkt på at repræsentere den sande lutherdom i modsætning til kirken og statens officielle billede, „og de havde ret et langt stykke hen ad vejen“, mener Lausten. Alligevel kommer de til kort, mest fordi de videreførte pietisternes omvendelseskrav og deres moralske, fordømmende holdning til andre. Grundloven i 1849 var heller ikke en adskillelse mellem stat og kirke „som Luther havde ønsket det“. I to store afsluttende kapitler gennemgår Lausten mange af 1800- og 1900-tallets lokale bevægelser og kirkelige initiativer, hvor Luther på den ene eller anden måde spillede en rolle. Men hvor stor en samfundsinflydelse og gennemslagskraft de havde, er svært at få overblik over i virvarret af bevægelser og navne, der nævnes i en lind strøm.

I et afsnit med titlen „Luther i det danske samfund nu“ gør Lausten status over de 500 års udvikling. Han runder det spørgsmål, der under reformationsjubilæet i Danmark i 2017 var det mest presserende i den offentlige debat: Hvilken betydning har reformationen og Luther haft for det moderne danske samfund? Som Laustens bog tydeligt demonstrerer, er der ikke nogen lige vej fra reformationen til i dag. Det er derimod tydeligt, hvordan Luther og luthersk kristendom er blevet fortolket, tilpasset og fordrejet efter hver tidsalders behov. Det er en ikke ringe fortjeneste ved bogen. Ikke desto mindre peger Lausten på, at der fra Luthers opgør med den katolske kirke udgik et krav om frihed, som, selv om friheden fra Luthers side udelukkende var tænkt som åndelig, med tiden også fik indflydelse i det verdslige liv. Og Luthers afvisning af „pavens formynderi, kontrol og indskriden betød på længere sigt skabelsen af en fri videnskabelig behandling både af naturvidenskaberne og af de bibelske, kirkehistoriske og kirkehistoriske kildekrifter“ (s. 292). Lausten henviser også til Luthers insisteren på, at alle er lige for Gud, som et demokratiseringskim, men mere end noget andet ser han i Palladius' opfordring til lægfolkets aktive deltagelse i kirkens drift og kirkegang et engagement, som baner vejen for det danske demokrati. På den måde bliver det folket som ansvarsfuld bærer af luthersk kultur, der skaber det moderne samfund.

En med Lausten stort set enslydende vurdering af udviklingen findes i Aarhusteologen Bo Kristian Holms lille bog *Reformationen* i seri-

en Tænkepauser. Det er forskningsbaseret formidling, hvor forfatteren jævnligt selv er til stede i teksten med refleksioner over f.eks. sammenhængen mellem reformationen og hans hunds adfærd eller hans børns slikspisning som udtryk for luthersk identitet. Formålet er nok, at teksten ikke må blive for faglig (dvs. kedelig) for læseren, der tydeligvis ikke forventes at vide noget som helst om reformationen på forhånd. Til det formål lykkes teksten med at være vedkommende og letlæst. Men det er måske gået lidt stærkt. Der er mange faktuelle fejl og unøjagtigheder (f.eks. at Christoffer af Oldenburg var en dansk greve, at Johann Tetzel solgte afladsbreve i selve Wittenberg, og at de fængslede bisper deltog i stændermødet i København i 1536). Der er også spøjse forklaringer, f.eks. at Frederik 1. var venligt stemt over for reformationen, for han „kom nemlig fra Slesvig“, som var tæt på Tyskland (s. 18).

Lidt mere problematiske er de lutherske harmoniseringer, som forfatteren lancerer. Han følger Lausten i omtalen af både Christian 2. og danske bønder og borgere, der i store skarer „konverterede“ til lutherdommen inden 1536. Han mener også, at gudstjenesten blev mere medrivende med reformationen, men går videre end Lausten i en meget positiv vurdering af kirken under enevælden. Holm argumenterer for, at lutherdommen med reformationen blev indlejret i en konfessionskultur, hvormed reformationens tro og værdier umærkeligt gled ind i hverdagen og blev til dansk kultur. Det fører til en opfattelse af, at meget i den senere samfundsudvikling er luthersk eller skyldes reformationen. Han drager en parallel mellem Luthers fokus på husstanden med husfaderen som overhoved og staten med kongen som overhoved. Frederik 3. og Christian 5. sammenligner han således med „omsorgsfulde faderfigurer“, og folket gengældte deres kærlighed: „I 1660 var der i hvert fald tilstrækkeligt med danskere, der fandt det så naturligt, at kongen alene skulle have magten, at Frederik 3. kunne indføre enevælden“ (s. 35). At enevælden blev indført ved demokratisk flertalsbeslutning, passer til hans fortælling om, hvordan kirken i Danmark dels gjorde staten stærk ved at skabe lydige undersåtter, dels gjorde samme undersåtter myndige, selvstændige og taknemmelige ved at gøre dem til lutheranere.

Stillet over for disse harmoniseringer forekommer de reformationshistoriske overvejelser i kirkehistorikeren Thorkild C. Lybys *Kirkesprængningen og Danmark* meget velvalgte. I overvejelserne er indbygget en kritik af at betone konfessionelle forhold alt for kraftigt. Lyby øjner hellere kontinuitet end brud på reformationstiden, og hans væsentlige pointe er, at der er en vedvarende tendens i reformationshistorien til at fremstille den katolske middelalder som om, alle var katolikker på den samme måde, indtil der pludselig opstod nye reformationskirker,

mens katolicismen blot fortsatte på samme måde som før. Det er på flere måder en uholdbar tolkning, skriver Lyby. Der var inden for romerkirken store variationer, og der kunne være en alt andet end tydelig skelnen mellem, hvad der var rettro eller kætteri i centrale forhold angående teologien eller troslivet. Kirkekritikken var udtalt længe før Luther, og selv om man ikke kan forstå reformationen uden ham, ville noget under alle omstændigheder være sket – også uden ham. Reformationen er således en naturlig konsekvens af udviklingen i senmiddelalderen. At reformationen ville føre til skarpt afgrænsede konfessioner, kirker og stater, som stod i modsætning til hinanden, var ikke forudset, og det gik kun gradvist op for befolkningerne, at det var konsekvensen. „Først gradvist og med årtiers forsinkelse begreb man og indrettede sig på, at det var det, der var sket“ (s. 51).

Man skal derfor være sig for at bruge begreber som lutherdom og lutheraner på en tid (indtil midten af 1500-tallet), hvor disse begreber ikke blev brugt på den måde, som historikere i dag anvender dem på. De lutherske opfattede ikke sig selv som lutheranere; det var et skældsord brugt mod dem af katolikkerne, ja, et begreb som „katolikker“ er også misvisende, for de „lutherske“ opfattede sig også som katolikker, og kirkestriden handlede reelt om, hvorvidt man inden for den samme kirke fandt autoriteten i Bibelen (evangeliet) eller i den guddommeligt indstiftede, hierarkiske embedsstruktur under pavens ledelse. Det rigtige ville derfor være at kalde reformationens stridende parter for evangelisk-katolske og hierarkisk-katolske. Lyby gør sig dog ikke illusioner om, at disse begreber vil slå an. Men derfor kan man jo godt tænke dem med i reformationsforskningen i stedet for at forfalde til antagonistiske og anakronistiske stereotyper som lutherdom og katolicisme. Der var ikke tale om at konvertere til en protestantisk tro eller andre af den slags moderne forestillinger. Som Lyby understreger, blev Den Augsburgske Bekendelse (1530) trods alt skrevet af Melancthon (og godkendt af Luther) i det håb, at kirkens enhed kunne blive bevaret.

Det giver på den baggrund heller ikke mening at ville dele folk fra denne tid op i enten katolikker eller lutheranere. Det gælder både Christian 2. og den øvrige danske befolkning. Det herskende synspunkt i forskningen er, at Christian 2. som konge var reformkatolsk orienteret, men ikke luthersk. Men det er netop ud fra en moderne, konfessionel enten-eller tilgang. Ifølge Lyby er der intet til hinder for, at kongen (også i eksiltiden) forenede sin reformkatolicisme med at være „luthersk“ i den tids (men ikke i vor tids) forstand. Lyby kritiserer derfor Martin Schwarz Laustens beskrivelse af Christian 2.s „konvertering“ til „lutherdommen“ i 1523. Derved presser Lausten „en anakronistisk problemstilling ned over fortiden og dermed en klarhed, som

faktisk ikke var til stede“ (s. 92). Det kan være fristende at rydde op og sortere i fortiden, men hvis resultatet er anakronismer, bør man holde sig tilbage og leve med uklarheden – ligesom reformationstidens mennesker levede med den.

Fra Christian 2. bevæger Lyby sig op igennem reformationshistorien i Danmark frem mod 1536, og det sker i en løbende diskussion af de forskellige tolkninger i udforskningen af herredagene i 1526, 1527, 1530 og 1533 samt Frederik 1.s og bispenses stilling til udviklingen. Hovedargumentet hos Lyby er, „at kirkesprængningen først blev erkendt som sådan længe efter, at den var en kendsgerning“ (s. 204). Der var selvfølgelig modsætninger i tiden, og de kunne være voldsomme, men „længe endnu syntes de konfessionelle grænser diffuse og gennemtrængelige“ (s. 205). Et udtryk for gennemtrængeligheden ses i 1533 med retssagen mellem Joachim Rønnow og Hans Tausen, der endte med, at biskop Rønnow tillod Tausen fortsat at prædike evangelisk, mens Tausen til gengæld anerkendte Rønnow som sin overordnede. En ordning, som mange historikere siden har undret sig over, for de har fundet løsningen opportunistisk og konfessionelt mudret. De diffuse grænser gør sig gældende langt op i tid, og de kan ifølge Lyby også delvist forklare tilsyneladende paradoksale episoder med danske og norske lutherske gejstlige, der plejede tætte forbindelser til jesuitterne i årene omkring 1600.

Mod Lybys synspunkt kan man indvende, at der på trods af uklarhed og gennemtrængelighed faktisk var fuldt ud erkendte og substantielle modsætninger mellem „luthersk“ og „katolsk“. Uenighederne bundede ikke kun i mangel på klarhed, og det var nok ikke kun et udslag af forvirring, at konfessionerne kunne være gennemtrængelige. Det må nok med i forklaringen, at ikke alle følte, at en bestemt konfession skulle være en rettesnor i et og alt. Mange måtte tage stilling enten for eller imod luthersk kristendom (i en eller anden aftapning), men ikke alle var zelotiske i deres valg. Der var derfor mulighed for at udvise en vis fleksibilitet og pragmatisme. Selv Christian 3., der ofte beskrives som nidkært luthersk, var fuldt ud parat til at acceptere, at kirkens praksis i Norge efter 1537 stort set fortsatte med at være katolsk, når blot hans magt (og kronens indtægter) ikke blev udfordret. Det er som Joachim Rønnow med omvendt fortegn.

Med sin historiografiske kritik og sin opfordring til besindelse ved ikke at være så hurtig på den konfessionelle aftrækker er Lybys bog et meget velkomment bidrag til dansk reformationsforskning. Dens ærinde er at åbne og ikke lukke for diskussion, og den bliver forhåbentlig læst af alle forskere og studerende, der beskæftiger sig med den danske (og norske) reformation. Den er desuden behageligt lige-

til at læse, så andre interesserede læsere, der gerne vil et spadestik dybere end de gængse fortællinger, kan følge med.

En helt anden måde at skrive reformationshistorie på ses med *Konge af Luthers nåde. Reformationen og kampen om kongemagten* af historikeren Erland Porsmose, der er direktør for Østfyns Museer, herunder Nyborg Slot. Bogen handler om Nyborg Slot og de konger, som i reformationsårene havde deres gang der. Det er absolut relevant, idet Nyborg som kongeligt residensslot naturligvis ofte var i begivenhedernes centrum. Der er dog noget grundlæggende galt med de historiske proportioner i bogen. Porsmose vil skrive om Nyborg som „reformationstidens hovedstad“, en videreudvikling af hans ide om Nyborg som Danmarks hovedstad. Porsmose henter ideen fra herredagsforhandlingerne i Kolding i 1525, hvor rigsrådet foreslog Frederik 1., for at trække ham lidt væk fra Gottorp, at han i stil med andre konger før ham ville „holde syn nadh. hooff och mesthe werrellsse paa Nyborrig“, som lå bekvemt midt i riget, *eller* „nogher anderstedt her wdj Righet hans nades synd och willie falde mere och heller tiill at werre wdj“ end Nyborg.⁴ Porsmose forbigår den sidste del af citatet, så det fremstår som om, rigsrådet kun peger på Nyborg som opholdssted. Han sammenfatter derpå (s. 210): „Efter alt at dømme er det første gang i Danmarkshistorien, at regeringen tager stilling til at udpege en fast residensstad, vi ville sige hovedstad, i riget“. Vupti, så er Nyborg blevet Danmarks hovedstad. At Nyborg var hovedstad, reformationshovedstad eller fast residensstad skrives nærmest på hver side, og bogen er i det hele taget fuld af gentagelser.

Proportionerne er også skæve i beskrivelsen af Grevens Fejde, der ses som et fyrstepolitisk anliggende for Christian 3. over for modstanderen Lübeck, men med Nyborg (her også bredt lidt ud til resten af Fyn) i hovedrollen. Malmø med Jørgen Kock og København med Ambrosius Bogbinder er skrevet ud af historien. Den vigtigste begivenhed i Grevens Fejde er nærmest, da Christian 3. i 1535 ankom til „vort slot Nyborg“, som Porsmose stolt betoner, der står i kongebrevene udstedt på slottet. Som om det udtrykker et særligt forhold til Nyborg fra kongens side – det var jo en frase, hvorfor kongebreve også blev skrevet „på vort slot“ Haderslev eller Kolding etc. Det er med Christian 3.s ankomst, at Nyborg for alvor bliver reformationshovedstad, for derfra kaldte han i juli 1535 en præst til Drejø, som dermed blev et selvstændigt sogn, oprettet som luthersk og „måske den første kirke i verden, der nød denne ære“. Også denne historie fortælles flere gange i bogen. En af gangene kaldes Drejøpræstens udnævnelse for „reformati-

⁴ *Nye Danske Magazin*, bd. 5., 1827, s. 46. Porsmose henviser citatet til at stå „s. 30-51“.

onens dåbsattest“. Men der havde jo i årevis og længe før, Christian 3. blev konge, været veletablerede evangeliske eller lutherske menigheder og sogne i Viborg, Malmø og mange andre steder i riget. Det betyder mindre i denne bog, hvor Christian 3. er reformationen, hvilket bogens ikke helt indlysende titel måske også skal understrege. Kongen var et redskab for den sande tro.

En diskutabel tolkning i bogen er den konsekvente omtale af Frederik 1.s næstældste søn, Hans (senere kendt som den haderslevske hertug Hans den Ældre), som kong Hans 2. Det er Porsmoses påstand, at Hans 2. på konspiratorisk vis er blevet skrevet ud af kongerækken. Baggrunden er følgende: Rigsrådet havde i 1523 forpligtet sig til at vælge en af Frederik 1.s sønner til tronarving. Den ældste, hertug Christian, var ikke rigsrådets favorit. Det hang navnlig sammen med hans snart meget synlige lutherske sympatier. Lillebroderen Hans (født 1521) fremstod derfor som et brugbart og af reformationstankerne uberørt alternativ, som rigsrådet temmelig åbenlyst begyndte at gå ind for. Det er således med god ret, at Porsmose fremhæver Hans' vigtige rolle som en brik i spillet om magten. I mange fremstillinger af reformationstidens historie, herunder en jeg selv for nylig har skrevet, kan man få det forsimplede indtryk, at hertug Christian var den eneste reelle kandidat til tronen efter Frederik 1.

Porsmose har til gengæld misforstået, at Frederik 1.s lille søn blev valgt til tronarving på herredagen i 1525. I januar 1525, dvs. længe før herredagens begyndelse i maj, skrev Vincens Lunge til Olav Engelbrektsson i Norge, at rigsrådet „har samtykt“ hertug Hans til deres herre og konge efter Frederik 1.s død.⁵ Ud over at formuleringen står for Lunges egen regning, er der tydeligvis tale om en intention; rigsrådet var på dette tidspunkt enigt med sig selv om, at det en dag ville pege på Hans. Men valget fandt ikke sted, hverken i 1525 eller senere. Porsmose har henvist til herredagsforhandlingerne i sin argumentation for, at Nyborg var Danmarks hovedstad. Så burde han jo vide, at der i samme forhandlinger ikke står noget om valget af Hans. Det var i 1525, at Frederik 1. truede rigsrådet med at frasige sig kongeriget, og så kunne det jo bare vælge en af hans sønner til ny konge. Men det ville det ikke. Det bad kongen om at blive, og med hensyn til sønnerne skulle det nok, som lovet i 1523, vælge en af dem, når den tid kom.⁶ Arnold Heise, som nøje har gennemgået alt dette, understreger da også angående Hans, at „noget bestemt Valg og Hyldning er der ikke Tale

⁵ A. Heise: „Herredagen i Kjøbenhavn 1533“, *Historisk Tidsskrift*, 4. rk., III (1872-1873), s. 222-517, her s. 231.

⁶ Smst., s. 237-238.

om“.⁷ Det viser sig også ved, at rigsrådet kort efter herredagen i 1525 overvejede Christian 2.s søn Hans som tronemne.⁸ I de følgende år er kongevalget jævnligt til debat. I 1527 holdt Frederik 1. rigsrådet fast på, at det skulle vælge „en [af] vore sønner“ til konge efter hans død.⁹ I 1531 fremgår det af instruksen for herredagen i København, at der skulle forhandles om valget af en af kongens sønner, men herredagen og dermed valget blev aflyst.¹⁰ Det var også derfor, at herredagen i 1533 efter Frederik 1.s død skulle tage stilling til kongevalget. Men, som Poul Helgesen siger, kunne rigsrådet ikke enes med sig selv om noget, og da slet ikke valget af en konge.¹¹ Det velkendte resultat af ikke-valget blev Grevens Fejde.

Alligevel mener Porsmose, at Danmark har haft en „barnekonge“ i Hans 2., der regerede 1533-1534. I bogen er der ingen dokumentation for påstanden, men blot en henvisning til Porsmoses bog *Kongen kommer* fra 2015. Den er også udgivet af Østfyns Museer og handler ligeledes om kongemagtens tilstedeværelse i Nyborg. Det viser sig, at der er et ikke ringe sammenfald, både hvad angår tekst og illustrationer, mellem de to bøger. I *Kongen kommer* er Hans 2.s rette plads i kongerækken også et faktum, selv om „diverse formaliteter“ (!) så som valg og hyldning ikke var på plads (s. 183). Det fremgår, at Porsmose baserer sin tolkning på en læsning af Arild Huitfeldt, som i sin historie om Frederik 1. (1597) skrev, at Hans var kongsemne, men at han netop *ikke* blev valgt. Det vender Porsmose på hovedet ved at erklære, at det nok bare er en konspiratorisk løgn, iscenesat af Christian 3. Interessant, men uden hold i de samtidige kilder, der er fremlagt af Heise, og som bekræfter Huitfeldt.

Man må undre sig over, hvorfor Porsmose pinedød vil opgradere Hans til konge, men mon ikke svaret hedder Nyborg. Her var Hans nemlig i 1529 som kongsemne blevet anvist ophold, og Porsmose opfinder en fortælling om „den katolske barnekonge på Nyborg Slot“ (s. 127), som passer godt ind i hans ønske om at fremstille Nyborg som reformationstidens hovedstad. Der er masser af relevant og vedkommende danmarkshistorisk drama forbundet med Nyborg på reformationstiden. Det burde være overflødig med den systematiske overdivelse i bogen.

⁷ Smst., s. 231.

⁸ Smst., s. 237.

⁹ Smst., s. 474.

¹⁰ Smst., s. 246.

¹¹ A. Heise (overs.): *Lektor Poul Helgesens historiske Optegnelsesbog, sædvanlig kaldet Skibykrøniken*, Selskabet til historiske Kildeskrifters Oversættelse, København 1890-1891 (genudgivet 1967), s. 160.

Et anderledes og kritisk blik på reformationen fås i middelalderhistorikeren Torben Svendrup's *Når ræven vogter gæs. Reformationen i de danske kalkmalerier*. Bogen vil dog meget mere end at se på kalkmalerier, og det er måske mere korrekt at kalde den en samfundsskildring af reformationstiden med hovedvægt på Danmarks politiske historie 1513-1536, illustreret med kalkmalerier. Det brede udsyn er ikke altid en fordel, for kalkmalerierne har det med at forsvinde i forsøget på at få *hele* historien med. Alt lige fra en gennemgang af købstædernes „handelskapitalisme“ over striden mellem Luther og Erasmus til Christian 4. og Maren Splids er med. Et klarere fokus havde været at foretrække, men det hjælper på det, at forfatteren er en erfaren formidler med et letflydende sprog. Mere ærgerlig er den dårlige billedgengivelse af kalkmalerierne. Hvad enten det skyldes selve optagelserne eller forlagets billedbehandling, ser mange af dem ud, som om de er smurt over med brun sæbe. Mange af dem er tilmed gengivet så små, at det er umuligt at se de detaljer, forfatteren gerne vil henlede læserens opmærksomhed på. Endelig kunne en bedre korrekturlæsning have fanget uheldige fejl, så som omtalen af Hans Tausens *Et ynkeligt klagemål* som værende „i 4 grader“ (s. 209). Der er naturligvis tale om, at bogen var i kvartformat, ofte skrevet 4° i bibliografiske referencer. Det har hverken noget med temperaturer eller vinkler at gøre.

Svendrup bruger kalkmalerierne som en kildegruppe, der fortæller om almindelige menneskers liv. De er „øjebliksbilleder af bonden og hans tanker“ (s. 9). Disse tanker anser Svendrup for at være anderledes end teologernes og prædikanternes verdensbillede, som er det, der dominerer i reformationshistorien. Bogen er således et forsøg på at give stemme – eller øjne – til et ofte upåagtet befolkningsflertal, og den søger efter svar på spørgsmål som, hvorfor blev de malet. Hvordan blev de forstået? Og hvordan skal vi i dag prøve at forstå dem? Nogle motiver, f.eks. bibelske, kan forekomme relativt ligetil at tolke også i dag, mens andre af f.eks. obskøn karakter er sværere at få plads til i vores erkendelsesramme. Svendrup er fuldt klar over vanskeligheden ved at tolke eller gisne om billederne på lang kronologisk afstand.

Nogle af hans tolkninger kan måske diskuteres, herunder hvor voldsomme eller chokerende de har virket. Han mener f.eks., at en hund med et ekstra hoved på maven i Ejsing Kirke i Jylland har givet beskueren „mareridt i flere uger“ (s. 19). En alternativ tolkning kunne være, at disse djævleskikkelser ikke blev oplevet som særlig frygtindgydende. De var måske nok grimme og groteske, men mange af dem ser mere latterlige end farlige ud. Svendrup er selv inde på, at nogle af djævlene næsten ser søde ud. Så er det måske tvivlsomt, om menigheden fik mareridt i ugevis af dem. Heller ikke kalkmalerier med troldkvinder, som synes at hundse med forsagte djævl, giver vægt til ideen om, at

disse djævle var mareridtsfremkaldende. Man kunne derfor hævde, at væggenes djævle indgød håb i befolkningen om, at disse symboler på synden ikke var uoverkommelige fjender. Reformationstidens prædikanter havde travlt med at belære befolkningen om, hvor frygtelig en fjende djævelen var. Det gav med andre ord ikke sig selv, og det kunne tyde på, at djævlerygten ikke var overdreven stor i den almindelige befolkning. Peder Palladius' visitatsbog underbygger dette. Mon kalkmaleriernes djævle afspejler denne folkelige opfattelse? Det flugter faktisk med Svendrup's holdning til kalkmalerierne: At de viser befolkningens eller menighedens opfattelser og ikke teologernes.

På samme måde kan man diskutere tolkningerne i forlængelse af forfatterens ide om den lyse middelalder, som han mener var mindre fordomsfuld end tiden efter den mørke reformation. Men når han hæfter sig ved kalkmalerier med seksuelt prægede motiver med barbrystede kvinder med spredte ben som udtryk for større frisind i middelalderen end efter reformationen (og i dag), så rimer det ikke ret godt med forfatterens egen understregning af, at disse kvinder var malet i kirkerne for at vise synderinder eller horer på vej til helvede.

Kalkmalerierne forsvandt ikke med reformationen. De maltes også efter, men Svendrup gør gældende, at de ændrede karakter. Bogens titel – og bogens forside med en ræv, der prædiker for gæs fra ca. 1510 i Ottestrup Kirke ved Slagelse – henviser til, at sognefolket kunne udtrykke kirkekritik (eller rettere tiggermunkekritik) gennem malerierne. Efter reformationen blev malerierne mindre udfordrende. Hvor middelalderens billeder tydeligt viser bisper og konger, der føres til helvede, bliver skikkelserne efter reformationen til anonyme sjæle. Den øvrighedskritik eller for den sags skyld frivolitet, som kendetegnede tiden før reformationen, ses ikke efter. Og det er bogens konklusion: Kalkmalerierne er et blik ind i den lyse, frivole middelalder, mens reformationen er den lutherske statscentraliserings snerpede mørke.

At mørket sænkede sig med reformationen, bliver tydeligt sagt med hensyn til Norge i kunst- og kulturhistorikeren Henning Laugeruds *Reformasjon uten folk*. Det er bogens credo, at noget væsentligt er gået tabt for Norge med reformationen. Laugerud fremlægger derfor reformationens ødelæggende konsekvenser i Norge, og i særlig grad vil han vise, hvordan katolsk tro og praksis fortsatte i Norge i århundrederne efter reformationen i bevidst opposition til det dansk-lutherske styre, indtil luften så at sige gik ud af de katolske undergrundsbevægelser i slutningen af 1600-tallet, og den gamle tro blev til folketro.

En kort forskningsoversigt giver læseren et fingerpeg om den luthersk-dominerede kirke- og kulturhistoriske tradition, Laugerud skriver sig op imod. Han er inspireret af bl.a. den irske kirkehistoriker Eamon Duffy, som i *The Stripping of the Altars* (1992) og flere andre vær-

ker har argumenteret for, at den katolske kirke på de britiske øer levede i bedste velgående før Henrik 8.s reformation, som befolkningen blev påtvunget mod sin vilje. Dette synspunkt overfører Laugerud på norske forhold, hvor det lader sig indpasse i traditionen for at se dansketiden 1380-1814 som en firehundredårsnat.¹² At denne vurdering igen er blevet aktuel i forbindelse med reformationsåret i 2017, skyldes ikke mindst Øystein Rian, som Laugerud ofte citerer. I en række artikler (hvoraf nogle skal omtales yderligere nedenfor) har Rian for nyligt slået stærkt på, at reformationen var en katastrofe for (det lykkeligt katolske) Norge, et regulært dansk-luthersk overfald, som holdt Norge fast i et hårdt diktatur indtil 1814.

Laugeruds bog er båret af engagement, den er velskrevet, og han giver sig selv den nødvendige plads til at formidle sit stof. Teksten er bredt formidlende og populært anlagt, men ledsages samtidig af historigrafisk debat og overvejelser over kildematerialet. Der er dermed noget at hente for både for den almindeligt historieinteresserede læser og specialisten. Den kulturhistoriske tilgang er givende, fordi Laugerud har blik for og overblik over et bredt kildemateriale med mulighed for at få stemmer fra forskellige samfundslag inddraget.

I den norske reformationshistorie har der ifølge Laugerud været en tendens til at nedtone modstanden mod reformationen og de katolske miljøers levedygtighed. Den side af sagen er dog nok mere ukendt i den bredere offentlighed end i reformationshistoriske sammenhænge, hvor størstedelen af de kilder, der lægges frem, er relativt velkendte og har været diskuteret før af bl.a. Oskar Garstein og Vello Helk.

Som Laugerud fremhæver, fandtes der uomtvisteligt katolske miljøer i Norge langt ind i 1600-tallet. Det er imidlertid uklart, hvor store de var, og hvordan de skal opfattes. Hemmelige katolske missionærer i Norge sendte positive rapporter til Rom om, at den norske befolkning i hjerte og sind stod den gamle tro nær, samtidig med at befolkningen gik i luthersk kirke og var konform. Det er vanskeligt at slutte entydigt fra den slags kildemateriale. Betyder det, at befolkningen *i virkeligheden* var enten katolsk eller luthersk? Måske var de lidt af begge dele blandet op med en god portion af både ligegyldighed og uvidenhed. Opbakningen til reformationen eller lutherdommen i 1600- og 1700-tallet er svær at dokumentere. For historikere med et overvejende positivt syn på kirke- og kongemagten i perioden er dette forhold gerne blevet opfattet som stiltiende accept af og tilslutning til lutherdommen. Laugerud tolker derimod det tavse flertals mangel på begejstring som udtryk for decideret modstand. Når befolkningen ikke vi-

¹² Knut Mykland: „Firehundraarig natten“, *Historisk Tidsskrift*, 1988, s. 225-237.

ste sig som jublende lutheranere, var det nok, fordi de var katolikker og hadede lutherdommen.

De konfessionelle skel anvender Laugerud også i skildringen af reformationens tidlige forløb. Han sandsynliggør, at Norge og den norske kirke i middelalderen ikke var en perifer region, men fuldt integreret i den kristne verden. Det kan derfor undre, at Norge samtidig skulle være upåvirket af de kirkekritiske eller reformatoriske bevægelser, som spredte sig i samme verden i 1520'erne og 1530'erne. Bortset fra Bergen, hvor problemerne skyldtes tyskere eller danskere, var der ingen protestantisk indflydelse i Norge før 1537, mener han. Jo, der var også fru Inger på gården Austråt nær Trondheim, men ellers ingen (s. 45). Helt så enkelt var det måske ikke. Som det fremgår af et ganske vist fragmentarisk kildemateriale, først og fremmest indberetninger til ærkebiskop Olav Engelbrektsson, var der i 1520'erne ikke kun problemer med „lutheri“ i Bergen, selvom det uden tvivl var mest fremskredent i denne by, men i hele Norge fra Stavanger i syd til Vardø i nord. Forholdet kan ses sammenfattet i et brev fra rådet i Lübeck til det norske rigsråd i 1529, hvor det hedder, at prædikanter, der søger at afskaffe den gamle lære, findes generelt „jm rike Norwegenn vnd in sunderheit to Bergenn“.¹³ Det må alt andet lige også have konsekvenser for vurderingen af det fremmedartede ved Christian 3.s reformation efter 1537. Reformationen havde ingen folkelig tilslutning, siger Laugerud, den blev presset ned over et uvilligt folk (s. 137). Men hvad skal vi forstå ved reformationen og modstanden mod den? Reformationen fandt sted på flere planer, f.eks. teologisk, politisk, økonomisk, socialt, lokalt, nationalt etc. Gælder modstanden på alle planer, og var den lige stor på alle planer? De spørgsmål stiller Laugerud ikke, han sætter i stedet konfessionel lutherdom og katolicisme over for hinanden – jf. Thorkild Lybys ovennævnte generelle kritik heraf. I Danmark var det ikke altid så enkelt, at de konfessionelle rammer var styrende, som eksemplet med Rønnow og Tausen viser. Olav Engelbrektsson „var først og fremst en troens og Kirkens mann“, siger Laugerud (s. 89). Det kan være, men ligesom Rønnow var han også politiker og kunne indgå kompromisser på forskellige planer. Det var måske en overvejelse værd, om ikke situationen i Norge var lidt mere mudret end den enkle forklaring, at nordmændene kæmpede for troen og friheden mod de danske udøvere af *the dark side of the force*.

Når det kommer til stykket, tror jeg, Laugerud er enig i dette. Efter i bogens første halvdel at have opstillet et skarpt skel mellem lutheran-

¹³ *Diplomatarium Norvegicum*, XI, 1884, nr. 522. Andre eksempler fremgår af Oluf Kolsrud: *Noregs kyrkjesoga. II. 1500–ca. 1740*, udg. Svein Helge Birkeflet, Oslo 2007.

ske danskere og katolske nordmænd melder han efterhånden ud, at konfessionelle skillelinjer ikke var så tydelige eller afgørende for mange mennesker i 1500- og 1600-tallet. Der var „ikke altid en klar opfatning av entydige konfessionelle skiller mellom 'katolsk' og 'protestantisk' slik vi er vant til at forstå det“ (s. 246). Det havde været godt, hvis dette synspunkt var kommet tydeligt frem noget før. Det kunne have nuanceret den første del af bogens stærke fokus på bevidste konfessionelle skel. Uanset dette lægger bogen et stort materiale og nogle betragtninger frem, der uden tvivl vil inspirere til yderligere forskning i de dansk-norske-luthersk-katolske indvikletheder.

Fra norsk hold giver to antologier yderligere perspektiver på reformationen. Alene af den grund, at de har bidrag af forskellige forfattere fra diverse fagområder, fremstår reformationen som en flertydig størrelse. Det er dog tankevækkende, at de begge som deres første kapitler har bidrag af Øystein Rian, der bombastisk fastslår reformationen som en katastrofe, påført af Danmark. Rian er åbenbart den, man går til, for at få lagt den rette stemning. Man får den tanke, at der hermed er taget pligtskyldigt hensyn til en herskende diskurs i Norge.

Fra avlatshandel til folkekirke. Reformasjonen gjennom 500 år består foruden af redaktøren, middelalderhistorikeren Eldbjørg Haugs indledning, af tretten kapitler af uens længde. Ligesom Laustens bog om Luther og Danmark dækker denne antologi 500 år, men i form af de enkelte kapitlers tematiske nedslag. Ifølge Haugs indledning retter bogen søgelyset mod fænomener, som kan ses i sammenhæng med reformationen i Norge eller i udlandet eller går tilbage til førreformatorisk tid. Så er man da dækket bredt ind. Der er hverken kapitler om afladshandel eller folkekirke i bogen, så titlen må forstås som en ramme, inden for hvilken der skrives vidt og bredt.

Tonen slås som sagt an med et kapitel af Øystein Rian med den programmatisk titel „Reformasjonen som katastrofe i norgeshistorien“. Kirken i Norge var før reformationen en solid og robust bondekirke. Den var forsigtig og hensynsfuld over for befolkningen. De brodne kar, der måtte findes i den norske kirke, „skyldtes mest utenlandske lykkejegere som de danske makthavere og paven hadde tvunget inn på nordmennene“ (s. 21). Det var en systematisk politik fra dansk side i tiden 1502-1537 at nedbryde det norske samfundssystem. Det skete med lovbrud, svig, plyndring, drab og henrettelser. Reformationen var blot en fortsættelse af denne politik, en revolution ovenfra og udefra i et katolsk land. Christian 3.s reformation interesserede sig slet ikke for Norge som samfund. Kongerne i Danmark var kun interesserede i at plyndre den norske kirke for rigdomme. Den katolske kirke og det norske samfund hang sammen, men Christian 3. og hans efterfølgere ødelagde systematisk begge dele. Det paradoksale er, at Rian samtidig

påstår, at han vil betone religionens betydning. Reformationen skal tages alvorligt, siger han. Og det gør han så ved at reducere religion og reformation til ren magtudfoldelse.

Jeg kan ikke lade være med at bemærke, at Rian synes at have skiftet mening ret så markant, siden han i 1997 skrev det vel til dato bedste forsøg på en komparativ analyse af dansk og norsk reformationshistorie. Det skete med hans langt mere velafbalancerede bidrag til værket *Danmark-Norge 1380-1814*, der gerne ville ud af firehundredårsnatens lange skygger. Her skrev Rian, at Christian 3.s påbud i 1537 om, at indførelsen af luthersk kirkeskik skulle stilles i bero, for at der ikke skulle opstå uenighed eller forvirring i den norske almue, betød, at meget fortsatte som før. Af den grund „skal heller ikke konfliktniveauet overdrives“.14 Og videre: „I betydelig grad fikk befolkningen være i fred med sine forestillinger, og det norske folket mer end det danske, som ble mer bombardert med de lutherske geistliges helvetes- og djevleskremser. De tolerante tendenser hang sammen med flere forhold. Når den dansk-norske reformasjonen på 1500-tallet i hovedsak ble preget av moderasjon, skyldtes det i første rekke Christian 3. og hans medarbeidere.“15

I 1997 kunne Rian altså bruge ord som tolerante tendenser og moderation om reformationen, men i 2017 er disse ord udrenset hos ham. Derfor bliver det i antologien op til de efterfølgende bidragydere at give tiltrængte nuancer til ham. Henrik von Achen skriver om reformationen og kirkekunsten i Bergen, og han viser, hvordan der – som i alle byer i Danmark-Norge – ubetinget skete store forandringer med reformationen, men at Christian 3.s omtalte befaling fra 1537 til lensmanden på Bergenhus om, at der skulle fares med lempe over for kirker, præster og gamle skikke, så der ikke skulle opstå „bestyrtelse og uenighed“ i den norske befolkning, havde effekt (s. 59). Reformationen i Norge var – ligesom i Danmark – en langsigtet strategi, som kongen ganske vist var fast besluttet på at gennemføre, men man skal ikke gøre sig overdrevne forestillinger om den ødelæggelsestrang, der fulgte med. Dette sekunderes af Tor Weidlings kapitel om kirkegodset i Norge efter 1536. Han viser, at det meste gods formelt set tilfaldt kongen, men det forblev samlet som kirkegods (ligesom i Danmark var det specifikt bispegodset, kongen inddrog som sit eget). Det store indhug i kirkegodset i form af bortsalg begyndte efter 1657 med den af krig fremkaldte økonomiske krise. Og kulminationen skete i 1821, hvor Stortinget vedtog et omfattende frasalg af jord og ejendomme.

14 Øystein Rian: *Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1648*, bind 2 af *Danmark-Norge 1380-1814*, Oslo 1997, s. 155.

15 Smst., s. 157.

Nogle af bidragene i antologien, som Espen Karlsens og Tor Weidlings kapitel om middelalderfragmenter fra klosterbiblioteket i Sunnhordland, har kun perifert noget med reformationen at gøre. Andre er specialiserede forskningsartikler, f.eks. Pål Berg Svenungsens diskussion af tyrkerfremstillinger i Absalon Pederssøn Beyers *Om Norges rige* fra 1567, mens andre igen er kulørt formidlende essays, f.eks. Ann-Hilde Nagel om lutherske præstefruer. De øvrige kapitler handler om Lutherbiblens betydning for de nordiske skriftsprog (Gunnstein Akselberg), kirkebygninger og -kunst efter reformationen i både Norge og det øvrige Europa (Justin E.A. Kroesen), ægteskabslovgivningen i Danmark-Norge efter reformationen (Hanne Marie Johansen), Luthers syn på jøder (Nils Gilje), katolikker i Bergen i 1600-tallet (Gunnar Winsnes Knutsen), enevældens reformationsjubilæum i 1736 (Thomas Ewen Daltveit Slettebø), samt pilgrimsvandring i det moderne Norge (Lisbeth Mikaelsson). Hver især læseværdige og indsigtfulde kapitler, men uden at de i fælleskab giver noget overblik over en udvikling fra afladshandel til folkekirke.

Den anden antologi, *Reformasjonstidens religiøse bokkultur cirka 1400-1700*, er redigeret af de to historikere Bente Lavold og John Ødemark. Den består af otte kapitler med vekslende grader af reformatoriske perspektiver. Bogen er udsendt i Nasjonalbibliotekets skriftserie, og når nu emnet er bogkultur, kan man ikke undgå at bemærke, at denne limede tryksag med tyndt papomslag efterlader et uindbydende indtryk og ikke er behagelig at læse. Men det er selvfølgelig indholdet, der er det vigtige her.

Også denne bog indledes som nævnt med et kapitel af Øystein Rian, her om „maktpolitikk og sensur“ i perioden 1500-1700. Rian giver et indtryk af et omfattende statsapparat med en effektiv og udstrakt kongelig kontrol med bogproduktion og litterær aktivitet i Danmark og Norge. Den førte politik var et magtsprog, defineret med reformationen i 1536/37 og slavisk fulgt af efterfølgende konger, således at det ingen forskel gør, om man skriver 1550 eller 1700. Undertrykkelsesstrategien rettet mod Norge var den samme, hvor tilløb til selvstændig tankevirksomhed skulle forhindres. Også her vender han sig imod synspunkterne i *Danmark-Norge 1380-1814*, hvor Ståle Dyrvik argumenterede for „det unge enevoldsregimets balanserte holdning til ensretting og mangfold“.¹⁶

Rians entydigt negative vurdering af bogpolitikken, og at der kun fandtes én kongeligt sanktioneret måde at udtrykke sig offentligt på, modsiges af stort set samtlige efterfølgende kapitler i bogen. I sit ka-

¹⁶ Ståle Dyrvik: *Truede tvillingriker 1648-1720*. bind 3 af *Danmark-Norge 1380-1814*, Oslo 1998, s. 391.

pitel om „Geistliges bokkultur 1650-1750“, som hviler på en analyse af norske præsters bogsamlinger i perioden, viser Gina Dahl den store spændvidde inden for den teologiske litteratur i bogsamlingerne. Inden for en luthersk kontekst var der stor forskel på, om bøgernes forfattere var f.eks. filippister, gnesiolutheranere eller pietister. Og blot fordi f.eks. filippismen blev udgrænset teologisk, forsvandt dens synspunkter ikke, men levede videre i litteraturen og fysiske bøger ved hjælp af arv eller videresalg, hvilket ikke var noget, censuren forhindrede. Desuden var der i bogsamlingerne rig repræsentation af bøger, skrevet af reformerte eller katolske forfattere. Og den livlige handel over Nordsøen bragte mange nederlandske og engelske religiøse bøger til Norge. De var heller ikke lutherske, og de var ikke et problem for myndighederne. I perioden var det derfor ikke kun de indenlandske censurede bøger, der var kilde til viden. Bogspredning af international litteratur foregik sideløbende hermed og er med til at give et billede af mangfoldighed.

Forandring i den litterære offentlighed er emnet for John Ødemarks kapitel om præsten Johan Brunsmund (en nordmand) i København og hans bog fra 1674 om Køge Huskors – den store djævlbesættelsessag i Køge i begyndelsen af 1600-tallet – og om denne bogs indflydelse på den senere store besættelsessag i Thisted sidst i århundredet under ledelse af præsten Ole Bjørn (også en nordmand). Brunsmund argumenterede for besættelsernes realitet, men efter Thisted-sagen blev synspunktet gjort uholdbart i den offentlige diskurs, bl.a. ved en bog af islændingen Árni Magnússon, der bidrog til at flytte djævlbesættelse fra rettro til overtro.

Andre kapitler i antologien betoner den kontinuerlige udvikling hen over reformationen. Espen Karlsen skriver om latin i Norge fra ca. 1100 til 1850, og hvordan der efter reformationen opstod nye lærde miljøer i Norge (det hører til de sejlivede myter om reformationen, at den trængte det latinske sprog tilbage i Norden). Til de lærde miljøer hørte domkapitlerne, og i sin diskussion af to danske oversættelser påpeger antologiens enlige danske bidragyder, Lars Bisgaard, at den bekendte satire fra reformationstiden, *Peder Smed og Adser Bonde*, i sin danske version meget muligt var tænkt som skolekomedie for præstestuderende ved domkapitlet i Viborg i de første tiår efter reformationen. Det rammer en pæl igennem det ofte fremsatte synspunkt i dansk reformationsssammenhæng, at denne satire er et *folkeligt* udtryk for latterliggørelse af den katolske kirke. Kontinuitetsperspektivet er også til stede i Else Kleivanes kapitel om Bibelen i middelalderens Norge. Norrøne deloversættelser fra 1200-tallet og 1300-tallet var udbredte længe før Christian 2.s Nye Testamente fra 1524 eller Christian 3.s bibel fra 1550. Ideen om biblen på folkesprog udspringer ikke af reformatio-

nen, men blev yderligere betonet med den. Et lignende synspunkt gør sig her gældende hos Henning Laugerud, der bidrager til antologien med et kapitel om kunst, skrift og „synskultur“ før og efter reformationen. Han ser ikke noget brud mellem middelalderens visuelle kultur og reformationens skriftkultur. Katekismusaltertavler, som ofte er taget til indtægt for reformationens betoning af skrift frem for billede, er i høj grad en kombination af skrevet og ornamenteret skrift, som i forening skaber en effekt, der ikke er ulig den, man finder i middelalderens illuminerede håndskrifter. Her er det altså den side af Laugerud, der ikke ser konfessionelle brud og skel, men glidende overgange og forhandling, der taler. Endelig har Bente Lavold bidraget med en studie af såkaldt billedmigration efter reformationen. Hun viser, hvordan illustrationer fra 1500-tallet – udgangspunktet er 52 træsnit skåret af Lorentz Benedicht i København i 1573 og 1592 til passionshistorien – fortsatte med at blive brugt eller „migrerede“ over i forskellige boggenrer i Norden langt ind i 1700-tallet. Foruden at påpege en boghistorisk kontinuitet er det en fortælling om billedmediets fortsatte vigtighed i formidlingen af reformatorisk kristendom. Rians bidrag om reformationen som et sværdhug står derfor alene i denne sammenhæng som et måske populært og polemisk synspunkt, der mest af alt angår en politisk historie, men der er ikke meget i antologiens detailstudier om bogkulturen, som bakker hans påstande op. I stedet peger disse studier på væsentlige sammenhænge i perioden 1400-1700, som reformationen i Danmark-Norge fik indvirkning på, men uden at bryde dem over.

Som dette udpluk af danske og norske udgivelser har vist, er der på godt og ondt mange måder, man kan nærme sig reformationshistorien på. Det må ses som et fagligt sundhedstegn, at der stadig er så meget at diskutere. Hvad angår det dansk-norske perspektiv, som jeg indledningsvist pegede på, ville reformationshistorien i begge lande uden tvivl have gavn af at vende blikket lidt mere mod hinanden. Der er oplagte muligheder for at sammenligne, hvordan beslutningstagere og kirkeledere omsatte (eller omfortolkede eller undlod at omsætte) reformationstanker til praksis inden for den samme statsdannelse. En sammenligning kunne også afdække graden af paralleller mellem befolkningernes oplevelse af reformationen i de to lande. Kan hænde, at befolkningerne i de to lande ikke oplevede reformationen så diametralt modsat, med afsky i Norge og begejstring i Danmark, som de mest stereotype udlægninger hævder? Der er nok at tage fat på, inden det næste reformationsjubilæum rammer i 2036/37.

Morten Fink-Jensen